
Gėlės atminties paraštėse. Vilniaus basųjų karmeličių meninės raiškos prielaidos

Tojana Račiūnaitė

*Vilniaus dailės akademijos
Dailėtyros institutas,
Dominikonų 15–1a,
LT-2001 Vilnius*

Straipsnyje, remiantis rašytiniais šaltiniais ir vienuolynuose išlikusių dirbinių analogijomis, iškeliamos Vilniaus basųjų karmeličių meninės raiškos prielaidos. Dirbtinės gėlės, *paperoles* technika padirbinti relikvijoriai, karpiniai „Sekminių loterijai“ ir kiti Krokuvos basųjų karmeličių vienuolynuose išlikę darbeliai atstovauja šimtmečiams puoselėtiems ir Vilniaus konvente kadaise gyvavusiems vienuolijos papročiams. Vienuolių meninės raiškos fenomenai aptariami profesionalaus meno funkcionavimo vienuolynuose kontekste.

Raktažodžiai: Vilniaus Šv. Juozapo Sužadėtinio vienuolynas, basosios karmelitės, dirbtinės gėlės, rankraščių iliustracijos, relikvijoriai, vienuolių rankdarbiai, meninė tradicija

Basųjų karmeličių Šv. Martyno konventas Krokuvoje jau gyvavo nuo 1612 m., jo pagrindu kaip savitos atšakos steigėsi moterų vienuolynai Liubline (1624 m.), Lvove (1642 m.), Varšuvoje (1649 m.). Seserys į LDK pakanclerio ir karališkojo sekretoriaus Stepono Paco bei jo žmonos Marcybelės Rudaminaitės funduotą Vilniaus Šv. Juozapo Sužadėtinio vienuolyną atvyko iš Liublino 1638 m.¹ 1864 m. vienuolynas buvo uždarytas, o 1877 m. ir visai nugriautas. Vilniaus seserys, pasiėmusios svarbiausius rankraščius, išvyko į Krokuvą, o didžioji vienuolyno ir bažnyčios turto dalis buvo išblaškyta ir sunaikinta.

Vienuolių meninė raiška, kaip ir paties meno buvimas ir funkcionavimas vienuolynuose, – nei pačios vienuolijos atstovų, nei jos kultūrinio palikimo tyrėjų nesureikšminamas ir specialiai neaptarinėjamas reiškinys. Užuominų apie vienuolius, kurie tapė paveikslus, puosė altorius, siuvinėjo ir pan., epizodiškai randama XVII–XIX a. šaltiniuose (biografijose, laiškuose, kronikose), tą liudija konkretūs Lenkijos, Čekijos, Prancūzijos basųjų karmeličių vienuolynuose išlikę objektai.

Šiame straipsnyje, remiantis rašytiniais liudijimais ir kituose ordino vienuolynuose išlikusių kultūros fenomenų analogijomis, siekiama iškelti basųjų karmeličių meninės raiškos prielaidas kaip vieną galimų nutylėtos arba nežinotos kasdienybės vaizdų, *kitos* kultūros istorijos segmentą.

„Meninė raiška“ – vienuolijos sąmonei svetimas terminas. Autorinės dailės kūrybos liudijimų, vienuolių meninės savivokos apraiškų šaltiniuose neaptinkame. Žinomas basųjų karmelitų tėvas, Kauno vienuolyno prioras ir Vilniaus vienuolyno definatorius

Mauricijus Pcyzckis, kuris turėjo meninį išsilavinimą ir reiškėsi kaip profesionalus grafikas XVIII a. pabaigoje², taip pat ir architektas basųjų karmelitų vienuolis Juozapas Vališauskas, XVIII a. pabaigoje suprojektavęs dvibokštę mūrinę Kudirkos Naumiesčio (Vladislavo) ir medinę Griškabūdžio bažnyčią³, tarp J. Rustemo mokinių minimas basasis karmelitas Telesforas Krumakovskis (1798–1800)⁴. Tačiau tai išskirtiniai tradicinę vienuolijos socialinės ir kultūrinės raiškos sanklodą koreguojantys Švietimo epochos kultūrai priskirtini atvejai.

Tai, ką šiandien galime įvardyti *menine raiška*, XVII–XVIII a. vienuolinės gyvenamos sąmonėje buvo traktuojama kaip darbas, vykdomas greta maldos ir maldoje – pagrindinio ir svarbiausio gyvenimo tikslo vienuolynuose. Minėtos raiškos ir jos fenomenų išskyrimas iš vienuolyno religinės-kultūrinės terpės atrodo įmanomas ir tikslingas meno funkcionavimo (nebūtinai pačių vienuolių sukurtos) kontekste. Be klausimo apie meno paskirtį, jo naudojimo būdus ir patį santykio su menu pobūdį bandymas kalbėti apie vienuolių meninę raišką būtų vien faktografinis, kuriuo apsiribojus bet koks svarstymas apie išnykusios vienuolijos sunaikintą paveldą iš viso nebūtų įmanomas.

MARIJA IR MORTA

Jiems keliaujant toliau, Jėzus užsuko į vieną kaimą. Ten viena moteris, vardu Morta, pakvietė jį į svečius. Ji turėjo seserį vardu Marija. Ši atsisėdusi prie Viešpaties kojų klausėsi jo žodžių. Morta buvo susirūpinusi visokiu patarnavimu. Ji stabtelėjo

ir pasiskundė: „Viešpatie, tau nerūpi, kad sesuo palieka mane vieną patarnauti? Sakyk, kad ji man padėtų“. Tačiau Viešpats atsakė: „Morta, Morta, tu rūpiniesi ir sielojiesi daugeliu dalykų, o reikia tik vieno. Marija išsirinko geriausiąją dalį, kuri nebus iš jos atimta (Lk 10, 38).

Anglų istorikė Claire Walker, analizuodama darbo XVII a. moterų vienuolynuose klausimą, pastebi, kad aktyvioji ir pasyvioji vienuolių gyvenimo pusė šaltiniuose apmąstoma Evangelijos epizodo apie Mariją ir Mortą paradigmoje. Morta atstovauja aktyviosioms, su fizine veikla susijusioms darbo ir apaštalinės veiklos sritims, o Marija reprezentuoja kontempliatyvų gyvenimą. Potridentiniuose vienuolynuose Marijos ir Mortos priešpriešą imta interpretuoti kaip viena kitą papildančias ir stiprinančias gyvenimo formas. Pavyzdžiui, apie Paryžiaus benediktinę seserį šv. Petro ir Pauliaus Margaritą rašoma: „ji turi daug Mortos bruožų, tačiau neapleidžia vadovautis ir Marijos pavyzdžiu, nes yra labai rimta savo maldose“⁵. Kitos Paryžiaus benediktinės biografijoje vėlgi apmąstomas Marijos ir Mortos priedermių derinimas nurodant, kad „vienuolė, būdama nepaprastai pamaldi, neniekino ir piešimo bei ravėjimo sode“⁶. Marijos ir Mortos metafora buvo taikoma ir apmąstant konvento narių skirtingas veiklos sritis (savitą jų hierarchiją): choro vienuolės (motinėlės) buvo interpretuojamos kaip „Marijos“, o paprastos seserys – kaip „Mortos“. Anot C. Walker, „vienuolės, darydamos šilkinės gėles, meldavosi, o skalbime ar kituose ūkiniuose darbuose buvo skatinamos išvelgti religinę prasmę“⁷.

Darbo pobūdis ir paskirtis basųjų karmeličių vienuolynuose buvo apibrėžtas šv. Teresės „Konstitucijoje“: „Turime gyventi iš išmaldos, neturėdamos pajamų [...] tegu seserys nesistengia užsidirbti gyvenimui savo išskirtiniais darbais, tik verpimu, siuvimu ar kitais dalykais, kurie ne taip įtraukia mintis ir neatitolina nuo Dievo. Tegu nedaro dirbinių su aukso ar sidabru, (už dirbinius – *T. R.*) negali reikalauti uždarbio, tik kukliai priimti tai, ką joms duoda [...]“⁸. Ši citata liudija, kad buvo skatinamas mechaniškas, pasišventimo ir kruopštumo, o ne didesnio kūrybiškumo reikalaujantis darbas. Draudimas siuvinėti aukso ir sidabru, sietinas su vienuolijos puoselėjimu neturtu, tais laikais buvo sunkiai įgyvendinamas (prisiminkime XVII–XVIII a. bažnytinės tekstilės dirbinius⁹). Šiame kontekste įdomus faktas, kad Krokuvos vienuolyno vyresnioji šv. Kryžiaus Magdaliėtė (gimusi 1591 m.) už tokį siuvinėjimą provincijolo (greičiausiai t. šv. Sebastiano Mauricijaus) buvo nubausta – trims mėnesiams atleista nuo pareigų¹⁰.

Visuose vienuolynuose siuvinėjimai ir kiti rankdarbiai buvo traktuojami kaip būdas užimti rankas ir mintis. Net Prancūzijos ir Belgijos benediktinės,

išplėtojusios visoje Europoje garsėjančią šilko ir lino dirbinių gamybą, kuri turėjo akivaizdžią ekonominę reikšmę konventams, visada pabrėždavo, kad dirba ne konvento gerbūviui, bet Dievo garbei¹¹.

Basųjų karmeličių hagiografiniuose šaltiniuose seserų darbai ir pomėgiai minimi vienuolių dorybių (tikėjimo, neturto ir paklusnumo) kontekste, akcentuojant ne rezultatus, bet intencijas.

DIRBTINĖS GĖLĖS IR „ŠVENTIEJI PAPROČIAI“

Liublino vienuolyno sesuo šv. Juozapo Marija Teresė, Bavarijos kunigaikštystė, išmokė konvento seseris dirbdinti „vaškinės lėlytes ir gėles, ypatingai papuošti altorių uždangalus“¹². Labiausiai pasižymėjo jos mokinė sesuo šv. Dvasios Kolumba, kuri per dieną išausdavo po aštuonias gėles. Kolumba taip pat labai gražiai siuvinėdavo „su virvelėmis“, ir būtent jos karalius Jonas III Sobieskis prašydavo išsiuvinėti savo ir savo dukters reikmėms, nors vienuolė buvusi jau ganėtinai senyvo amžiaus¹³.

Dirbtinės gėles basosios karmelitės gamino ne tik Liublino, bet ir kituose vienuolynuose. Krokuvoje dirbtinių gėlių žiedus buvo įprasta komponuoti sidabro taurelėse ar pintinėlėse. Varšuvos karmelitės gėles darydavo iš plonų liepos medžio skiedrelių. Iš drėgnų skiedrelių vienuolės išlankstydavo didelius gėlių žiedus, rišdavo juos tokiais pat kaspinais ir dažydavo įvairiomis ryškėmis spalvomis. Tokių medinių gėlių puokštėmis buvo puošiami daugelio Varšuvos bažnyčių altoriai. Dirbtinių gėlių produkcija garsėjo ir Poznanės konventas. Kaip nurodo kronika, Šiaurės karo metu švedų kariškiai pirkdavo iš karmeličių gėles savo žmonoms ir dukroms „gerai sumokėdami“¹⁴.

Vilniaus Šv. Juozapo vienuolyne taip pat buvo gaminamos gėlės – tą patvirtina 1815 m. laiškas iš Černės archyve saugomos Vilniaus basųjų karmeličių korespondencijos. Šį laišką Varšuvos sesuo Visų šventųjų Antanina parašė Vilniaus basųjų karmeličių vyriausiajai. Jame minimos neseniai mirusios vienuolės, skundžiamasi, kad nedaug jų beliko, o ir tos yra ligotos ir silpnos. „Motiniškoje malonėje ir Dievo garbei kuo nuolankiausiai prašau, kad Jūs, mylimos motinėlės, mūsų bažnyčiai gėles padarytumėte, kadangi mūsų vienuolės, mokėjusios gėles daryti, jau numirė [...], o tos gėlės, kurios yra, jau labai susitepusios“¹⁵. Cituotas laiškas yra puikus vienuolynų kasdieninio gyvenimo, ryšių tarp atskirų konventų, o svarbiausia – vieningos tradicijos skirtinguose to paties ordino vienuolynuose liudytojas. Varšuvos vienuolė žinojo, kokios gėlės yra daromos Vilniuje (tikriausiai taip pat iš skiedrelių). Laiške pažymima, kad medžiagomis bus aprūpinta ar už jas sumokėta, tačiau iš kokios medžiagos ir kokios gėlės turėtų

būti daromos yra savaime suprantama, nes tai jau tradicija.

Taigi to paties ordino vienuolynuose kuriami darbeliai „sudaro“ tarsi savitas paprotines salas ar konvencijų sistemas. Jų išsaugojimo bei palaikymo siekį vienuolijos viduje liudija konventuose naudotos „Papročių knygos“, sudarytos iš smulkių kasdienio gyvenimo vienuolyne instrukcijų, tikslų liturginės ir buitinės elgsenos nuorodų. „Papročių knygos“ radosi ir gyvavo dėl vidinių vienuolyno reikmių, todėl nebuvo skelbiamos ar kitaip viešinamos, bet kartas nuo karto perrašinėjamos nurodant: „Šventieji papročiai, jei nebus perrašyti, negalės būti atmintyje išsaugoti“¹⁶. Tokio tipo lektūra artima XVII–XVIII a. išplitusioms „namų knygoms“ (*livre de raison*) – privačią erdvę ir privatų laiką atveriantiems unikaliems kasdienybės istorijos šaltiniams¹⁷. „Papročių knygos“ liudija visuotines tradicijas ir smulkiuosius vienuolių bendruomenės, kaip kolektyvinio asmens, įpročius.

Krokuvos (Vesioleje) vienuolyne yra saugomas 1754 m. Vilniaus basosioms karmelitėms priklausęs „Papročių rinkinys“, kaip liudija proveniencija, „nuo Šv. Martyno konvento mūsų maloningųjų Fundatorių ir Pirmųjų motinėlių ir iki šiol garbingai išsaugotų“¹⁸. Perrašytą „Papročių knygą“ Krokuvos karmelitės dovanojo vilnietėms kaip tradicinės elgsenos laidą, dėmesio ženklą ir praktinį kasdienio gyvenimo vadovą. Šis dokumentas, kaip ir minėtas XIX a. laiškas, rodo geografiškai nedalomą vienuolių kultūrą. Jis liudija, kaip sąmoningai pačių konventų iniciatyva ši kultūra buvo vienyta, saugotas jos vientisumas. Tame pačiame archyve yra ir ankstyvesnis 1729 m. „Papročių“ rankraštis, kuriame skaitome, kaip Krokuvos vienuolė, viešėjusi Šv. Juozapo vienuolyne, stebisi vilnietėmis, „kurios Didžiąją savaitę kepa paplotėlius, kurių krovuviškės savo vienuolyne niekad Didžiosios savaitės metu nekepė“¹⁹. Matyt, kiekviename konvente visuotinės tradicijos įgydavo ir savų specifinių niuansų arba „mažųjų tradicijų“ didžiųjų tradicijų viduje. Papročiai, nepaisant puoselėjamo vieningumo ir priklausomybės tam tikroms tradicijoms arba konvencijų sistemoms, apaugdavo savais „įpročiais“. Kita vertus, papročių gyvumas, aktualumas tarsi patikrinamas jo pažeidimo ar savaiminio kitimo akivaizdoje: kai Varšuvoje nebelieka kam padirbdinti gėlių, rūpinamasi jų atsisiūsdinimu iš Vilniaus, kai Vilniaus konvente neįprastu laiku kepami paplotėliai, skubama fiksuoti tikrąją senąją tradiciją.

TEKSTAI ATVAIZDŲ PARAŠTĖSE IR ATVAIZDAI TEKSTŲ PARAŠTĖSE

Meno funkcionavimą vienuolyne raiškiausiai liudija religinio turinio grafikos paveikslėliai. Šios XVII–XVIII a. graviūros buvo aktyviausiai kasdieniniame

gyvenime naudojamas ir tarp atskirų konventų cirkuliavęs menas. Tokie paveikslėliai buvo siuntinėjami laiškuose ar perduodami kartu su knygomis, dovanojami įvairiomis progomis ir pan. Pavyzdžiui, Vilniaus basijų karmeličių sesuo Gabrielė savo 1673 m. liepos 11 dienos laiške vienuolyno vyriausiajai dėkoja už laišką „su dviem tokiais skurdžiais, bet gražiais paveikslėliais, kuriuos saugosime vardan amžinybės“²⁰. Krokuvos basijų karmeličių vienuolyne saugoma nemažai graviūrų (vadinamųjų paveikslėlių) su įvairaus pobūdžio įrašais reverse. Štai šv. Teresę, kaip įkvėptąją rašytoją, vaizduojančios graviūros kitoje pusėje skaitome: „Aš, sesuo Jėzaus Marijos Juozapa Antanina, atnaujinu savo įžadą ir prisiekiu savo paklusnumą, skaistumą ir neturtą Dievui, Švč. Karmelio Mergelėi Marijai ir mūsų vienuolijai, pagal kurios pirminę regulą be palengvinimų gyvensiu iki mirties“²¹. Svarbu tai, kad priesaikos įrašas paliktas būtent ant šv. Teresės – basijų karmeličių fundatorės ir dvasinės mokytojos – atvaizdo. Tai leistų teigti, kad turinio požiūriu atvaizdai tam tikroms progoms ar atitinkamiems gyvenimo atvejams parenkami neatsitiktinai.

Tokie paveikslėliai ne tik primena vaizduojamus šventuosius, bet ir byloja apie jų atvaizdus dovanojusius bei jais apdovanotus asmenis. Įrašai patvirtina, kad jie funkcionavo kaip vienuolių bendravimo laidininkai bei liudytojai. Antai sesers šv. Bartolomėjo Annos portretas palydimas įrašo: „Mylimiausiai Kristuje seseriai Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo Agnietei siunčia netikusi Jėzaus Agnietė ir šv. maldos nuolankiausiai prašo“²². Alegorinė graviūra „Kristus kaip mirtis“ palydėta tokia proveniencija: „Mano mylimiausiai Motinai ir ypatingajai geradarei Švč. Trejybės Eufrozina Marijai skurdų paveikslėlių aukoja netikėlė sesuo Švč. Karmelio Dievo Motinos Marija Ieva – baisiausiai nuodėmių kloaka, krisdama prie kojų ir prašydama šv. maldos dabar, prie mirties ir po mirties“²³. Taip „skurdieji paveikslėliai“ tarpininkauja vienuolių tarpusavio ryšiui, veikia kaip savęs apmąstymo ir kito žmogaus prisiminimo maldoje akintojai, atminties, meilės ir maldos liudininkai.

Kai kurie graviūrų paraštėse palikti įrašai artimi vaizdo prasmės komentarams. Milatyno Nukryžiuotojo²⁴ „tikrąjį atvaizdą“²⁵ vaizduojančioje graviūroje yra įrašas: „Siela, mylėk Jėzų, nes Jis tave myli [...] Lenkia galvą prie tavęs nuo aukšto kryžiaus [...]“²⁶. Palinkėjime fiksuojami raiškiausi atvaizdo bruožai: aukštas T pavidalo kryžius ir žemai nusverta prikaltas Jėzaus galva.

Tokie įrašai atskleidžia vienuolyno narių privataus gyvenimo fragmentus, išryškina emocinių santykių istorijos punktyrus. Aptinkamos realios, daiktiškai paliudijamos meno funkcionavimo vienuolyne formos.

Menas vienuolyne gyvuoja kaip dvasinio gyvenimo reikmė ir kartu kaip jo paraštė ar paribys. Jo

paskirtį vienuolyne liudija ne tik proveniencijos atvaizdų pakraščiuose, bet ir piešiniai, kurie puošia tekstų paraštes, paantraštes ir titulinius puslapius, sudarantys atskirą labai specifinį vienuolių meninės veiklos barą. Piešiniai paraštėse teikia kitokią informaciją negu įrašai. Jei pastarieji leidžia kalbėti apie estetinio vaizdo tikslingumą, jį įprasminančias gyvenimo vienuolyne situacijas (atvaizdų dovanojimo, mainų, dedikavimo faktus), tai rankraščiuose aptinkamos „gėlės“ iliustruoja situaciniu ar funkcijos požiūriu sunkiai įvardijamą meninį entuziazmą, poreikį gražinti ir puošti kasdienybę, plėsti *exornatio mundi*.

Štai šv. Teresės gyvenimo rankraštinėje knygoje iš Krokuvos vienuolyno Vesioloje yra puikiai sukomponuota trinarė titulinio puslapio struktūra, sukurta portiko architektoninės dalies ir didžiulės, strėle perversos širdies apimties iliuzija. Širdys su šv. Teresės ir Kristaus monogramomis, kaip ir gėlės, – dažniausi tokio turinio rankraščiuose aptinkami motyvai (1 pav.). Tačiau kitame „šv. Teresės gyvenimo“ nuoraše galime aptikti netikėtų, su teksto turiniu tiesiogiai nesisiejančių iliustracijų, pavyzdžiui, tarp lauko gėlių stovinčio ir snape sliaką laikančio gandro piešinys²⁷. Čia teksto paraštė tampa atsietą ir nepriklausoma, iš kitos vaizdų sistemos atkelta meninės raiškos skleidimosi vieta (2 pav.). Galbūt toks rankraščių gražinimas piešiniais buvo traktuojamas kaip perrašinėjimo praktika papildanti ar lydinti veikla.

1. „Poemos apie šv. Teresės gyvenimą“ rankraščio puslapis. Krokuvos basųjų karmeličių vienuolynas Vesioloje (Wes Rkp., Nr. 4). Dr. Paweła Pencakowskio nuotrauka

2. „Poemos apie šv. Teresės gyvenimą“ rankraščio puslapis. Krokuvos basųjų karmeličių vienuolynas Vesioloje (Wes Rkp., Nr. 4). Dr. Paweła Pencakowskio nuotrauka

Galima pastebėti ir kitokio pobūdžio meno funkcionavimą vienuolyne: graviūros ne tik dovanojamos ir saugojamos kaip devocionalijos, bet tiesiog perkuriamos: spalvinamos, puošiamos džiovintais augalais, apipavidalinamos pieštais rėmeliais ir net karpomos, atskiras figūras (graviūrų iškarpas) klijuojant į naujas kompozicijas²⁸ (3 pav.). Taip kūriniai koreguojami, pildomi ar tiesiog pasitelkiami kaip medžiaga savam sumanymui įgyvendinti. Vieno kūrinio ar jo segmento *pritaikymas* kitam, vieno *integravimas* į kitą gali būti laikomi savitais elgesio su menu ar meno funkcionavimo principais. Žinoma, su jais nesuderinamas tampa meno kūrinio autorystės vertinimas, jo neliečiamumo ir suverenumo paisymas. Tačiau čia reikia turėti omeny, jog XVIII–XVIII a. mūsų kraštuose vertinant meno kūrinį svarbiausias buvo turinys ir medžiaga²⁹, o „dailės anonimiškumas buvo tapęs būdinga LDK meninio gyvenimo ypatybe“³⁰.

Graviūros – medžiaginiu požiūriu menkesnės vertės, šaltiniuose vadinamos tiesiog „popieriniais paveikslėliais“ arba „skurdžiais paveikslėliais“³¹. Tokio vertinimo kontekste spalvinimas ar kitoks puošimas tik praturtina atvaizdą. Formalios intervencijos į meno kūrinį nepažeidžia jo turinio, tik dar labiau suvirtina, padeda įsisavinti jo semantinę struktūrą. Ši

3. Rankraščio „Serafiškosios šv. Teresės gyvenimas“ frontispisas. Krokuvos basųjų karmeličių vienuolynas Vesioleje (Wes Rkp., Nr. 3). Dr. Paweło Pencakowskio nuotrauka

elgesio su meno kūriniumi principą atpažįstame ir paveikslų dengimo aptaisais reiškinyje³². Šventojo atvaizdo plastikos dauginimas, pildymas naujais elementais byloja vizualiai ir materialiai išreikštą dėmesį pavaizduotajam asmeniui, liudija jo, kaip sakralaus kūrinio, skirto visų pirma pamaldumui pažadinti, reikšmingą buvimą.

„ŠVENTŪJŲ KŪNO DALELĖS“ IR „DVASELĖS“

Krokuvos motinėls Febronės Eufrazijos (Rožańskos, mirusios 1692 m.) biografijoje skaitome: „Turėjo įprotį puošti Švč. Mergelės Marijos altorius; kai kurį nors papuošdavo, atrodydavo labai gražus, o išžiūrėjus galima būdavo atpažinti, kad visa tai ji sukūrė iš medžiagos skiautelių, iš šilko gabalėlių, ir tai pakankamai gražiai atrodydavo“³³.

Cituotas šaltinis atveria unikalią vienuolių kultūros sritį: prabangių medžiagų mėgdžiojimu grįstą puošybą. Šią trapią, efemeršką iliuzinės prabangos kūrybą liudija ne tik šaltinių menama altorių puošyba, ji aptinkama *in res* lig šiol veikiančių vienuolynų saugyklose. Tai popieriniai relikvijoriai, kurie, kaip ir dirbtinės gėlės bei kiti trapūs vienuolių rankdarbiai, neminimi nei meno istorijose, nei paminklų sąvaduose, nei vienuolynų inventoriuose, neaptinkami nei bažnyčiose, nei muziejuose³⁴. Pirmą kartą tokie XVIII a. dirbiniai (*paperoles*) iš Provanso basųjų karmeličių vienuolyno buvo aprašyti ir reprodukuoti Jean-François Lefort'o³⁵ (4 pav.). Krokuvos basųjų

4. Provanso karmeličių relikvijorius su „Šv. Teresės ekstaze“, XVIII a. Iš kn.: J. F. Lefort, *Les paperoles des Carmélites: travaux de couvent en Provence au XVIII siècle*, Marseille, 1985, p. 13

karmeličių vienuolyne (Vesioleje) taip pat aptinkame tokių relikvijorių. Tai stačiakampiai dėžučių pavidalo dariniai, kurių centre dažniausiai būdavo ovalo ar kito formato popierinis, siuvinėto audeklo ar vaškinio reljefo paveikslėlis, aplink kurį iš popieriaus juostelių lankstomas ornamentas, jo ašuriniame tūryje įkomponuojant smulkias *non insignes* relikvijas su užrašais banderolėse³⁶ (5, 6 pav.). Kartais šiek tiek stambesnė relikvija komponuojama centre, aplink išdėstant smulkiąsias šventųjų kūno daleles. Taip popierinis ažūras, sujungdamas visas relikvijoriaus dalis ir suteikdamas saugią bei puošnią apsuptį relikvijoms, atlieka tauriųjų metalų ir kitų tradiciniuose relikvijoriuose naudojamų brangių medžiagų paskirtį. Reikia pažymėti, kad popieriaus ritinukai buvo naudojami ir ampulėse su relikvijomis; čia jie turėjo ne tik dekoratyvinę, bet ir praktinę relikvijų saugumą užtikrinančios savitos pakuotės paskirtį³⁷. Greičiausiai ir *paperoles* technika kuriami ažūrai atitiko ne tik XVIII a. rafinuoto baroko dvasia spingsinčios trapios, mirguliuojančios regimybės pavidalą, bet ir praktinį relikvijų saugojimo ir eksponavimo poreikį.

Plonos popieriaus juostelės (nuo 1 iki 6 mm) paaukuotu kraštu buvo statmenai tvirtinamos ant pagrindo ir sukamos, formuojamos specialiais įrankiais. Juostelės buvo storinamos suklijuojant po kelias, vėliau jų krašteliai įpjaunami mažu peiliuku,

5. Relikvijorius su „Šv. Teresės ekstaze“, XVIII a. Krokuvos basųjų karmeličių vienuolynas Vesioloje. Nuotrauka iš ISPAN (neg. 136632)

6. Relikvijorius su „Agnus Dei“, XVIII a. Krokuvos basųjų karmeličių vienuolynas Vesioloje. Nuotrauka iš ISPAN (neg. 136640).

kad dar labiau spindėtų. Pasisemdamos motyvų ir iš savo laikų dekoratyviojo meno, iš barokinių puošme-

nų seserys kurdavo šiuos unikalius, tarp skurdo ir prabangos balansuojančius dirbinius. Juos J. F. Lefort'as pavadino „tyliaja rankų malda, didžios meilės išraiška pasitelkiant nedideles priemones, bet didelę kantrybę“³⁸.

Kita basųjų karmeličių vienuolynuose gyvavusi tradicija – Sekminių šventei skirta ir kiekvienais metais iš naujo rengiama vadinamųjų „dvaselių“ (duszku) loterija (XIX–XX a. pradžia)³⁹. „Dvaselės“ – tai popieriniai karpiniai, dažniausiai vaizduojantys šv. Dvasios balandį, apipintą įvairių gėlių, ornamentų ir kaspinių, o kartais ir Kristaus ar Marijos monogramų, kuris snape laiko banderolę su šv. Dvasios dovanos įrašu (pvz., tikėjimas, išmintis, meilė) (7, 8 pav.). Krokuvos vienuolyne yra rankraštinė knygelė „Sentence na dary y owoce Ducha Świętego“, kurioje pateikiamos „dvaselėms“ reikalingos sentencijos, taip pat nespalvoti karpiniai iš storesnio popieriaus, pagal kuriuos karpomos (o kai kuriuose vienuolynuose ir tebekarpomos)⁴⁰ bei spalvinamos tos pačios, bet kartu vis naujos Sekminių „dvaselės“⁴¹. Šie dirbiniai, kaip ir dirbtinės gėlės, „paperolės“ bei kiti čia dar neaptar-

7. „Dvaselė“ Sekminių loterijai. Krokuvos basųjų karmeličių vienuolynas Vesioloje. Dr. Pawelo Pencakowskio nuotrauka

8. „Dvaselė“ Sekminių loterijai. Krokuvos basųjų karmeličių vienuolynas Vesioloje. Dr. Pawelo Pencakowskio nuotrauka

ti basijų karmeličių rankdarbiai, liudija kolektyvinę autorystę, priklausomybę šimtmečius puoselėtoms tradicijoms.

Basijų karmeličių meninė raiška buvo labai panaši į kitų Europos moterų vienuolynų: audžiamą, siuavamą ir puošiamą bažnytinę tekstilę, gaminamos dirbtinės gėlės bei kiti altorių ir altorėlių puošybos reikmenys. Metodiniu požiūriu mums ypač svarbus „papročių knygu“, laiškų ir kitų šaltinių liudijamas tradicijų vieningumas ordino viduje. Jo akivaizdoje Krokuvos basijų karmeličių išsaugoto paveldo pagrindu galime daryti prielaidas apie Vilniaus basijų karmeličių meninės raiškos formas.

Tikėtina, kad mūsų akiratin pakliuvo tik nedidelė dalis vienuolių meninės raiškos fenomenų. Taip pat dėl papildomų tyrimų ir prieinamos medžiagos stokos nesvarstėme basijų karmeličių dirbinių savitumo kitų moterų vienuolių (benediktinių, bernardinų, vizitiečių ir kt.) meninės raiškos kontekste. Plėtojant šią temą specialiai reikėtų pasidomėti bažnytinės tekstilės muziejuose saugojamais ar vien vizitacijos aktuose minimais egzemplioriais.

Siekėme aptikti meno radimosi vienuolyne priežastis, vienuolių meno prigimties sąlygas. Vienuolių meninės raiškos fenomenas aptiriamas profesionalaus meno funkcionavimo kontekste. Įrašai ant graviūrų, vadintų „skurdžiais paveikslėliais“, paliudija konkrečias meno funkcionavimo vienuolyne formas: dovanojimą, mainus, faktines ir emocines atvaizdo įgijimo aplinkybes.

Kartu tokių paveikslėlių gražinime, spalvinime ir puošime jau galime apčiuopti meno raiškos pradus, taigi riba tarp jau sukurto *meno kūrinio naudojimo* ir naujo *meninio pavidalo kūrimo* vienuolyno aplinkoje yra sunkiai nubrėžiama. Susidaro įspūdis, kad basijų karmeličių meninė veikla labiau siejasi su dekoravimo ir apipavidalinimo nei su pačių atvaizdų kūrimo poreikiu: gėlės gaminamos altoriams puošti, gėlės piešiamos rankraščių paraštėms gražinti, iš popierinių juostelių kuriami gėlių ažūrai „šventųjų kūno dalelėms“ apsupti.

Gauta 2003 02 06

Santrumpos

AKB W – Basijų karmelitų provincijos archyvas Černėje (Lenkijoje)

VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

Wes Rkp – Basijų karmeličių vienuolyno Vesioloje (Krokuvoje) rankraštynas

ISPAN – Institut Sztuki Polskiej Akademii Nauk

Nuorodos

- Klasztory karmelitanek bosych w Polsce, na Litwie i Rusi. Ich początek, rozwój i tułactwo w czasie rozruchów wojennych w XVII wieku. Rzecz osnuta na kronikach klasztorzech*, opr. R. Kalinowski, Wilno–Kraków: „Czas“, 1900, s. IV.
- V. Gasiūnas, Vienuolynų grafika, *Lietuvos vienuolynų dailė. Parodos katalogas*, Vilnius, 1998, p. 83; V. Gasiūnas, Mauricijaus Pšickio gyvenimas ir kūryba, *Lietuvos dailės muziejus. Metraštis 4*, Vilnius, 2001, p. 18.
- Žr.: J. Totoraitis, *Sudūvos–Sūvalkijos istorija*, Kaunas, 1938; p. 647; D. Klajumienė, Kudirkos Naumiesčio buvęs basijų karmelitų vienuolynas ir Šv. Kryžiaus atradimo bažnyčia, *Lietuvos vienuolynai. Vadovas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1998, p. 154–158.
- R. Janonienė, *Jonas Rustemas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999, p. 273.
- C. Walker, Combining Martha and Mary. Gender and Work in Seventeenth Century English Cloisters, *Sixteenth Century Journal*, 1999, XXX/2, p. 399.
- Ten pat, p. 417.
- Ten pat, p. 416.
- Šv. Teresa, Konstytucje 9, *Dziela*, Kraków: Wyd. OO. Karmelitów bosych, 1995, t. 3, s. 187.
- Žr. *Lietuvos vienuolynų dailė. Parodos katalogas 1998–2000*, Vilnius: R. Paknio leidykla, p. 41–47; T. Adomonis, K. Čerbulėnas, *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija*, Vilnius: Mokslas, 1987, t. 1, p. 275.
- Cz. Gil, *Życie codzienne karmelitanek bosych w Polsce w XVII–XIX wieku*, Kraków: Wyd. OO. Karmelitów bosych, 1997, s. 85.
- C. Walker, ten pat, p. 417.
- Cz. Gil, ten pat, p. 85; *Klasztory...*, s. 58.
- Ten pat.
- Cz. Gil, ten pat, p. 85.
- Korespondencja, *AKBW 6*, s. 71.
- Zebranie zwyczajów..., 1729, *Wes Rkp.*, Nr. 268.
- M. Foisil, Piśmiennictwo forum prywatnego, *Historia życia prywatnego*, pod red. R. Chartiera, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1999, t. 3, s. 345.
- Zwyczaie..., 1754, *Wes Rkp.*, Nr. 164.
- Zebranie zwyczajów..., 1729, *Wes Rkp.*, Nr. 268, s. 189.
- AKBW*, 5, s. 85.
- Wes Rkp.*, 8, 143.
- Wes Rkp.*, 24 a, 56.
- Wes Rkp.*, 34, II, 5.
- Paveikslą iš Romos atvežė Rusijos dominikonų provinciolas Jozefas Mocarskis apie 1700 m., nuo 1747 m. atvaizdas pradėjo garsėti stebuklais Milatyne (Ukrainoje prie Lvovo) basijų karmelitų Šv. Kryžiaus bažnyčioje. Dabar Nukryžiuotojo paveikslas yra Krokuvos misionierių bažnyčioje. Žr.: D. Nowacki, Kościoł p.w. św. Krzyża i dom zakonny plebania w Milatynie Nowym, *Kościóły i klasztory rzymsko katolickie dawnego województwa nuskiego*, Kraków, 1996, Nr. 4, s. 66.
- „Tikrieji atvaizdai“ – tai grafinėms kopijoms artimi paveikslėliai, vadinami „Vera Effigies“, „Prawdziwy Wizerunek“ arba „Wizerunek cudownego obrazu“ ir pan., kurie antrina ir dubliuoja stebuklais garsėjančius atvaizdus, informuoja apie juos kaip kulto objektus. Įvardijamas jų „tikrumas“ nusako tam tikrą originalo atitikimą, jiems patikimą (skiriamą) konkrečiau atvaizdo atstovavimo funkciją. Šios rūšies paveikslėliuose dažniausiai užrašai nurodo stebuklais garsėjančio atvaizdo vietą (miestelį, bažnyčią, globojančią vienuoliją, fundavusį asmenį ir pan.). Žr.:

T. Račiūnaitė, Stebuklingas atvaizdas ir stebuklo atvaizdas. „Gidlų stebuklingasis Marijos atvaizdas“ Traupio bažnyčioje, *Vaizdas ir pasakojimas. Vilniaus dailės akademijos darbai*, Vilnius: Dailės akademijos leidykla, 2002, t. 27, p. 138–160.

- ²⁶ Milatyno Nukryžiuotasis, vario raiž. T. Rakowiecki, *Wes Rkp.*, 39, I, 82.
- ²⁷ Poemat o ̆yfici ųw. Teresy..., *Wes Rkp.*, Nr. 4.
- ²⁸ Krokuvos basujų karmeličių vienuolyne (Koperniko g.) yra sekreteras, gausiai dekoruotas ant medžio paviršiaus kiluotomis graviūrų iškarpomis.
- ²⁹ Źr.: I. Vaišvilaitė, Kopijavimo ir pavyzdžio problema XVII a. dailėje. Kelios pastabos apie XVII a. Lietuvos meninę sąmonę, *Menotyra*, 1988, t. 16, p. 23.
- ³⁰ R. Janonienė, Dailės samprata, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrimai ir vaizdai*, Vilnius: Aidai, 2001, p. 137.
- ³¹ *Konterfekt ̆yfcia przykładnego z Ozdoby Karmelu zakonnego kopiowany...*, Kraków, 1747, s. 152; Korespondencja, *AKBW*, 5, s. 85.
- ³² T. Račiūnaitė, Šventieji paveiksłai LDK basujų karmelitų pamaldume, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės barokas: formos, įtakos, kryptys. Vilniaus dailės akademijos darbai*, Vilnius: Dailės akademijos leidykla, t. 21, p. 60.
- ³³ *Konterfekt...*, s. 152.
- ³⁴ *Paperoles* reiškiny s „puošnumo estetikos“ kontekste buvo aptartas Źr.: T. Račiūnaitė, ten pat, p. 58–61.
- ³⁵ J. F. Lefort, *Les paperoles des Carmélites: travaux de couvent en Provence au XVIII siècle*, Marseille, 1985, p. 13.
- ³⁶ Nusistovėjo tam tikra relikvijų hierarchija: labiausiai gerbiamos Kristaus relikvijos – jo kryžius, kančios įrankiai, drobulė, kad ir mažiausios šių šventųjų liekanų dalelės – vadinamos *reliquiae insignes*. Šventųjų relikvijos laikomos *insignes*, kai apima visą kūną, nors ir dirbtinai sudėta, arba kurią nors iš svarbiųjų kūno dalių – galvą, krūtinę, koją, kitos relikvijos laikomos *non insignes* ir pagal savo dydį vėl dalijamos į *notabiles* (pažymėtinos, įsidėmėtinos relikvijos, pvz., plaštaka, pėda) ir *exiquae* (maža, menka, pvz., dantis, pirštas ir pan.).
- ³⁷ Dailėtyrininkės Regimantos Stankevičienės pastaba.
- ³⁸ Ten pat, p. 27.
- ³⁹ Dėkoju dailėtyrininkei p. Joannai Daranowskai-Lukaszewskai, supažindinusiai su šios rūšies basujų karmeličių palikimu.
- ⁴⁰ Ši karpinių tradicija gyvuoja Paštuvoje 1999 m. pradėjusiame veikti Šv. Juozapo ir šv. Kūdikėlio Jėzaus Teresės basujų karmeličių vienuolyne.
- ⁴¹ Sentencye na dary y owoce Duchu Świętego ..., *Wes Rkp.*, 269.

Tojana Račiūnaitė

FLOWERS ON THE MARGINS OF THE MEMORY. BACKGROUND / CONDITIONS OF ARTISTIC EXPRESSION OF VILNIUS DISCALCED CARMELITE NUNS

S u m m a r y

Drawing on written sources and analogous artworks remaining at other convents of the order, the article analyses the background of artistic expression of Vilnius Discalced Carmelite nuns. Artificial flowers, paper reliquaries executed in the *paperoles* technique, paper cuts for the Whitsunday lottery and other articles surviving at the Convent of Discalced Carmelites in Cracow (Wesiola) represent the customs and artistic traditions of the order that have been cherished for hundreds of years and have been passed from generation to generation. These are an important part of our cultural heritage.

In methodological terms, it is of vital importance to acknowledge the uniformity of customs and traditions within the order and this may be supported by “customs books” and other sources. Without such an acknowledgment, consideration of the destroyed heritage of an extinct convent would be impossible.

The phenomena of nuns’ artistic expression are discussed from the perspective that professional art has existed at the convent. Inscriptions on engravings – the so-called obscure pictures – testify to the fact of their donation and interchange as well as to other factual and emotional circumstances of their acquisition and presence at the convent. Simultaneously, frequent cases of enhancement, colouring and embellishment of these engravings allows tracing the beginnings of the nuns’ artistic expression. It is difficult to draw the line between the *usage* of an artwork already created and *the creation of a new artistic form* within the context of the convent. It seems likely that the artistic activity of Discalced Carmelite nuns (which is most probably characteristic of other women’s monasteries as well) was related to the need to decorate and adorn rather than to the need to create: flowers were made to adorn altars, flower ornaments were drawn with quills to embellish the margins of manuscripts, and paper strips have been used to create flower-like openwork to frame the relics of saints.